

Малороссиєю Гр. П.А.Румянцева за 1767 г. // ЧИОНЛ. - 1891. - Т.5. - 4.3. -С.121-126; 14.Прошение малороссийского шляхетства... // Укр. іст. журн. -1993. - №9. - С.93; 15.Права, по которым судится малороссийский народ. - К., 1879. -С.44, 46; 16.Прошение малороссийского шляхетства... // Укр. іст. журн. -1993. - №7-8. - С.95; 17.Речь "О поправлении состояния" Малороссии //Киевская старина. - 1882. - Т.IV. - С.122; 18.Ведомость о малороссийской генеральной старшине... // Киевская старина. - 1883. - Т.VI. - С.382-386; 19. Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. - К., 1926. - Вип.2. - С.172-175; 20. Речь "О поправлении состояния" Малороссии // Киевская старина. - 1882. - Т.IV. - С.120-121.

М.Ф.Лихогляд

ПРОНИКНЕННЯ ТОВАРНО-ГРОШОВИХ ВІДНОСИН У СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ТА СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД РОЗКЛАДУ ФЕОДАЛІЗМУ І ГЕНЕЗИСУ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА /друга половина ХУІІІ ст./

Розклад феодального та генезис капіталістичного господарства відбувалися в країнах Західної Європи в умовах зміцнення централізованих держав і утвердження абсолютизму. Українські ж землі Лівобережної та Слобідської частини в названий період остаточно втратили автономію Української Гетьманської держави в складі Російської імперії. Тут було ліквідовано козацьке самоврядування Слобідської України, утворено Слобідсько-Українську губернію /1765 р./, а з 1780 р.-Харківське намісництво. На землях Запорозької Січі утворено Новоросійську губернію /1764 р./. В 1775 р. Запорозьку Січ було зруйновано. Внаслідок російсько-турецьких війн /1768-1774, 1789-1791 рр./ Південне Причорномор'я і Крим були приєднані до Російської держави. Лівобережна Україна в 1783 р. була поділена на намісництва - Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське. На українських землях поширилися загальноросійські порядки.¹

Для розвитку аграрних відносин у другій половині ХУІІІ ст. визначальним були зростання і зміцнення земельної власності православних монастирів, української шляхти і козацької старшини, їх боротьба за права і привілеї російського дворянства на землю і працю селянства. Втрачаючи політичні права у сфері автономії, старшина і шляхта намагалися забезпечити економічну незалежність і зосередити увагу на нагромадженні земельних володінь і організації господарства.

Землеволодіння селян існувало в трьох формах: особисте, общинне, сярбинне. Зростання земельної власності старшин та монастирів призвело до обезземелення селян, а також обмеження і заборони свободи переходу. Згідно з царським указом від травня 1783 р. на Лівобережжі та Слобожанщині було остаточно встановлено кріпацтво.²

Зрушення в аграрному секторі українських земель, що відбулися в другій половині ХУІІІ ст., пов'язані з формуванням та розвитком всеросійського ринку, спонукали і селян по-новому, по-підприємницьки організовувати роботу своїх господарств.

Дрібне селянське господарство, порівнюючи з поміщицьким, знаходилося в жалюгідному становищі. Про тваринницькі заводи, підприємства для переробки сільськогосподарської сировини переважаюча частина селян не могла й думати. У їх господарствах, в умовах розкладу феодально-кріпосницької системи,

розвивалося дрібне селянське кустарне виробництво та окремі промисли. Основним заняттям селян Лівобережної України залишилося землеробство. Зерно вирощувалося як для власних потреб, так і на ринок. Частина товарного хліба перекурювалась на горілку, йшла на солод для пивоварень та на фураж. Кількість зібраного хліба визначала заможність селянина.

Найрозвиненіші хліборобські райони в другій половині ХУІІІ ст. розміщувалися в південній частині Лівобережної України - Полтавщині, Київщині, Чернігівщині. У кінці ХУІІІ ст. тільки на Полтавщині щорічно намолочувалося близько 4 млн. четвертей хліба, з них 150.000 четвертей /3,8 %/ перекурювалося на горілку. Відчуваючи постійну потребу в грошах, селяни, зразу ж після жнив, продавали скупникам хліб по низькій ціні, а потім весною вдвічі переплачували за нього. Про це красномовно розповідають ціни на зерно, зареєстровані в 1795 р. в різних лівобережних містах. Так, у м.Острі у листопаді місяці четверть жита коштувала 2 крб. 80 коп., а в червні - 4 крб. 40 коп., у м.Гоголів - відповідно - 2 крб. 40 коп. і 5 крб., у м.Переяславі - 2 крб. і 4 крб., у м.Лубнах - 1 крб.20 коп і 3 крб. 90 коп.³ Як видно з цих даних, восени, після обмолоту, хліб мав у два, а в деяких містах у три рази меншу ціну ніж весною, коли селянські запаси вичерпувалися. Архівні матеріали переконливо стверджують, що протягом досліджуваного періоду, весною жито, гречка, ячмінь, просо, пшоно, овес - основні продукти селянського споживання - мали набагато вищу ціну ніж восени.

На селянських наділах, крім хліба, населення вирощувало тютюн, льон, коноплі. Джерела дають підставу стверджувати, що в другій половині ХУІІІ ст. поміщики і селяни збирали багато тютюну для продажу. Так, в 1763 р. тільки через сухопутні митниці вивезено з Лівобережної України за кордон 48.108 пудів тютюну. Як видно з документів Роменської тютюнової контори, нею закуплено в 1765 р. в козака Хмелівської сотні А.Мусієнка 6,5 пудів, селян: І.Ренети - 9 пудів, І.Миргородського - 10 пудів тютюну.

Козаки, селяни продавали тютюн на ярмарках, торгах, базарах безпосередньо споживачам та скупникам. Скупники роз'їжджали по селах Полтавщини, Чернігівщини, довідувалися через своїх агентів про урожайність тютюну, вивчали потреби населення і в найскрутніший для селянина час скуповували за мізерну ціну ще не зібрану з поля сировину, розорюючи землероба. Домовляючись між собою, скупники регулювали ціни на ринку на сільськогосподарські прибутки, завдавали великої шкоди виробнику.

Ґрунти Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва були більш придатними для вирощення льону і конопель. Частина прядива використовувалася для потреб селянської родини, решта продавалася. В Стародубському, Погарському, Новгород-Сіверському та Новоміському повітах Новгород-Сіверського намісництва майже кожне селянське господарство вирощувало льон і коноплі на продаж. Скупники слобод Климової щорічно продавали по 500 і більше берковців прядива, а слободи Зибної - 8 тисяч відер олії. За далеко не повними даними, в Глухівському, Сосницькому, Стародубському і Конотопському повітах Новгород-Сіверського намісництва у 1788 р. намолочено 10.675 четвертей конопляного сім'я, в Стародубському повіті в 1792 р. вродило 5.935 кіп конопель. Селяни с.Шумилівки, Новоміського повіту збирали на своїх наділах пересічно по 750 пудів прядива на рік, а с.Посудичі Погарського повіту від продажу льону і конопель мали 500 крб. доходу.⁴ У деяких селах північних повітів Лівобережної

України селяни ткали із прядива рядна, рушники, килими, скатерті, полотно, в'язали постолі, неводи, ятери і цим промишляли на внутрішньому ринку. Таким чином, селянин, вирощуючи льон і коноплі, ставав ремісником, переробляв спільно з членами своєї сім'ї на вироби сировину, а потім продавав їх на місцевих ярмарках або скупникам.

Вирощення конопель і льону створювало сировинну базу для виробництва олії, що мала промислове значення і споживалася значною частиною сільського населення, як продукт харчування. Багато олії поступало на продаж. У Новоград-Сіверському намісництві, наприклад, щорічно реалізувалося на ярмарках понад 20 тисяч відер олії. Багато її вивозилося за кордон. Добрянський купець Головлєв, наприклад, у 1794 р. вивіз у Кенігсберг через Поліську митницю 122 бочки олії. Таких прикладів у архівних матеріалах вдосталь.

Проникнення грошових відносин у селянське господарство тісно перепліталось з появою товарного огородництва. У приміських селах селяни все більше вирощували на продаж цибулю, часник, капусту, буряки, хміль тощо. На внутрішній ринок потрапляли яблука, груші, сливи, вишні. Від реалізації фруктів населення Зіньківського повіту, за підрахунками Шафонського, мало чистого прибутку 200 крб. на рік. Проте огородництво, садівництво, бджільництво, шовківництво розвивалися в другій половині ХУІІІ ст. на Лівобережжі все ж дуже повільно. Це пояснюється насамперед тим, що в умовах феодално-кріпосницького ладу селянство, позбавлене землі, не мало змоги заводити у своєму господарстві товарні підприємства для переробки сільськогосподарської сировини, як це мало місце в поміщицьких маєтках. Селянин змушений був засівати свій наділ у першу чергу хлібом, без якого не зміг би існувати, а потім на решті ґрунту вирощував технічні культури і реалізував їх на ринку. У зв'язку з цим внутрішній ринок Росії міг поглинути всю сільськогосподарську сировину, що поступала на нього із поміщицьких маєтків і селянських господарств. Мало прибутків давало селянському господарству і тваринництво, яке зберігало ще більше, ніж землеробство натуральний характер.

На Лівобережній Україні у другій половині ХУІІІ ст. розвивалася домашня промисловість і ремесло, стаючи доповненням селянського господарства. Певна частина сільського населення, не пориваючи зв'язків із землеробством, займалася вичинкою шкіри, виробленням взуття, полотна, домашнього сукна, ковальською та іншою роботою. За даними Шафонського та опису Новгород-Сіверського намісництва, у 80-х рр. ХУІІІ ст. на Чернігово-Сіверщині налічувалося 2983 ремісників, серед них шевці, кравці, і ткачі становили майже 80 %, їх вироби користувалися попитом як на внутрішньому, так зовнішньому ринку.⁵

По всій Україні розвивалося гончарство. Гончарі постачали місцевий ринок глиняним посудом, іграшками, кахелем. У районах Полісся та лісостепу України в другій половині ХУІІІ ст. поширеним був деревообробний промисел. Тесляри, столяри, колісники виготовляли найрізноманітніші вироби: дерев'яний посуд, хомути, колеса, вози, сани, заготовляли будівельний матеріал, добували поташ, дерев'яне вугілля, дьоготь, живицю тощо. У Погарському повіті селяни с.Вінторовка зовсім не займалися хліборобством, "по неимению здесь пашенной земли, а содержание ж свое й прибыль имеют от бондарного ремесла... Делаемые ими сосуды продают в Серединой Буде и Янполе".⁶ Ложки, дерев'яні гребені, гребінки, веретена виробляли селяни Кисілівської, Топольської, Менівської сотні, а

решта, сита, рами - орликівські кріпаки графа К.Розумовського тощо.

Крім ремесла, в селянському господарстві Лівобережної України певну роль відігравали домашні промисли: чумакування, візникування, прасольський промисел. В умовах феодально-кріпосницької системи, якій властиве бездоріжжя, рутинна техніка, порівняно незначний місцевий товарооборот, промисли сприяли розвиткові торгівлі.

Чумакування було поширене на всій території України. Чумаки привозили з Криму сіль, з Дону рибу і продавали на ярмарках, базарах України і Росії. Крім того вони торгували бакалійними товарами, фініками, ізюмом, маслинами, горіхами, прованською олією, помаранчами, а також промисловими виробами - сукном, килимами, бавовняними тканинами, шовком, зброєю, сідлами тощо. Проте не кожен селянин мав змогу пуститися у чумацькі мандри. Для цього потрібно було мати свободу, якої кріпак ніколи не мав, гроші, дві-три пари волів, спеціально обладнаного воза /мажу/, дорожній одяг, продукти харчування, фураж. Отже, чумакування було під силу заможним селянам і козакам, які нерідко користувалися найманою робочою силою. Чумаки привозили на Україну не тільки сіль, але й багато риби з Дону. Тільки в 1785 р. селяни І.Стрейбенко, Н.Симоненко, Р.Бойчук, Я.Ред, П.Гоєнко завезли 970 пудів в'яленої чохоні, сьомги, донської тарані.⁷ На Дону, пише Є.Са-вельєв, риби виловлювалося в другій половині XVIII ст. "бесчисленное множество, в особенности тарани, которую чумаки вывозили в Малороссию и Польшу. Цены на эту рыбу стоят низкие, иногда продавали за 10 копеек 1000 штук, не считая на глазомер". Відвідуючи донські станиці, ярмарки на території Брянщини, Орловщини, Курська, Білгородщини, Могильова тощо, чумаки сприяли розширенню економічних зв'язків між Росією, Україною та Білорусією.

Прасоли, вихідці із селян, козаків, міщан, скуповували у населення сільськогосподарські товари - щетину, пір'я, ганчірки, клоччя, кінську гриву, хвости та іншу сировину, не потрібну для селянського господарства, але цінну для промисловості, і перепродували скупникам. Шляхом спекулятивних махінацій і обману окремі прасоли нагромаджували великі суми грошей, викуплялися з кріпацтва і ставали купцями, продовжуючи промишляти старим заняттям, використовуючи працю наймитів з числа розорених прасолів. Заможні прасоли експлуатували коробейників, за мізерну плату примушували їх розносити по селах галантерейні товари і обмінювати на сільськогосподарську сировину. Прасольський промисел в часи феодально-кріпосницької системи мав позитивне значення для розвитку торгівлі, сприяв втягненню у товарно-грошові відносини населення найвіддаленіших районів Лівобережжя, зміцнював економічні зв'язки Росії, України та Білорусії, зближував сільськогосподарські райони з промисловими.

В умовах відсутності залізниць, добрих ґрунтових і шосейних шляхів та слабо розвиненого водного транспорту в Росії розвивався візницький промисел. На Україні візникуванням займалися селяни, козаки, міщани, які мали своє тягло та візницький інвентар. Візникування приносило, без сумніву, найбільший прибуток заможним візникам, які мали більше коней або волів і могли підняти якнайбільше вантажів. Як видно з договору, підписаного між Г.Ботвинкою і візниками, окремі з них мали по 3-5 возів. Так, С.Дорошенко навантажив на свої вози 400 пудів, П.Газенко - 200, І.Пилипенко, М.Науменко, Я.Ворона, Д.Таценко - по 160 пудів

кожен. Отже і тут, як і серед чумаків, використовувалася праця наймитів.

До інших селянських промислів можна віднести рибальство, мисливство, звіроловство. Однак самостійного значення вони не мали. Рибальством та мисливством займалося мало селян, причому, цей промисел носив побічний характер.

Проникнення товарно-грошових відносин у селянське господарство прискорювало розшарування селян, поглиблення майнової нерівності, виділення глитаїв, які експлуатували найману працю, розширюючи і пристосовуючи свої господарства до потреб внутрішнього ринку. Розшарування селян у другій половині ХУШ ст. охопило на Лівобережній Україні всі стани сільського населення і швидше проходило там, де дрібний власник більше користувався самостійністю. Найбільше розшарування торкнулося юридично вільних груп населення - козаків і державних селян, які мали можливість без перешкод закладати, продавати, купувати ґрунти, займатися торгівлею та промислами, найматися на роботу тощо. Розклад селянства створював два нові типи сільського населення - сільську буржуазію, або заможне селянство, і сільський пролетаріат.

Проникнення товарно-грошових відносин у натуральне селянське господарство руйнувало його старий патріархальний уклад. Селянські господарства України в умовах всеросійського ринку поступово пристосовувалися до його потреб, постачали ярмарки, торги, базари землеробськими та ремісничими товарами. Із них на продаж надходило зерно, тютюн, прядиво, худоба, олія тощо. Частина селян, зайнята промислами, відходила від землеробства, перетворювалася в ремісників або сільський пролетаріат. Ремісничі вироби - полотно, килими, дерев'яний посуд, бочки, діжки, чоботи, юхта знаходили збут на внутрішньому російському ринку. В російських та українських містах, Новоросії, на Дону зростав попит на вільнонайману робочу силу, отже, розорене селянство мало змогу, правда за безцінь, пропонувати свої руки. Розклад селянства, таким чином, сприяв розширенню внутрішнього ринку, на якому товаром виступали не лише сільськогосподарські продукти та промислові товари, але й робоча сила, необхідна для розвитку промислового капіталізму.

Українське селянство, перебуваючи в економічній залежності від землевласників, переобтяжувалося повинностями, податками. Для розрахунків із поміщиком та феодално-кріпосницькою державою потрібні були гроші, щоб дістати їх, селянин так чи інакше зв'язувався з ринком. На мізерному наділі він не мав змоги розвивати торгове землеробство, будувати промислові підприємства, тому часто виносив на ярмарок конче потрібний хліб, відірваний від сім'ї, займався ремеслом, промислами тощо. Неозорі простори Росії давали змогу російському, українському, білоруському та іншим селянам, на відміну від кріпосницьких держав Західної Європи, більш раціонально використовувати себе в товарному виробництві, знаходити певні можливості для своєї діяльності. Мабуть, саме тому торгівля в Росії набула більш широкого розмаху, ніж в сусідніх з нею країнах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до ставлення індустріального суспільства.-К., 1994.-С.107; Струкевич О.К. Україна - Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80 рр. ХУШ ст.-К.,1996.-С.74-79; 2. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине ХУШ в.-К., 1988.-С.14-28; 3. Центральний

державний історичний архів України /Далі - ЦДІА України/.-Ф.193.-Оп.2.-Спр.2510.-Арк.64-70; 4. Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 /сост.П.Федоренко/.-К.,1931.-С.109- 279; 5. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание.-К.,1851.-С.322-323; 6. Опис Новгород-Сіверського намісництва. Вказана праця.-С.154; 7. ЦДІА України.-Ф.118.-Оп.3.-Спр.104.-Арк.33-34, 59-64.

В.С. Мазурик

АГРАРНО-СЕЛЯНСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Інтеграційні процеси в сучасній Європі зумовлюють дослідницький інтерес до вивчення політичних, економічних і культурологічних аспектів єдності різних регіонів нашого континенту в історичній ретроспективі. Одним з таких регіонів є Східна Європа, “землі на схід від Ельби”, які попри значні етнічні та історико-традиційні розбіжності являють собою надзвичайно зручний об’єкт для реконструкції різноманітних явищ і процесів, що відбувались на цих теренах, та їх функціональної інтерпретації. В цьому випадку йдеться про існування на вказаній території інституту кріпосного права, яке досягло тут свого найвищого рівня в середині XVIII століття, та спроб його корекції з боку органів державної влади східноєвропейських країн.

Поняття “другого видання кріпосництва” не є новим в історичній літературі. Воно виникло в результаті зіставлення форм кріпосної залежності селянства, що склались в державах Східної Європи протягом XVII-XIX століть, де, на відміну від західноєвропейського регіону, господарською домінантою продовжувало залишатись поміщицьке господарство. У цих країнах, як стверджують деякі сучасні дослідники, “кріпосне право було високоінтегрованою соціальною системою, точною, хоч і хисткою рівновагою економічних, політичних і демографічних сил”.¹ У другій половині XVIII століття під впливом розвитку індустріального суспільства “хисткість” кріпосного права на сході Європи стала явною. В таких умовах вирішення аграрно-селянського питання шляхом державного регулювання принципів відносин “дворянин-селянин” набуло всіх ознак імперативу. Розглянемо названу тезу на прикладі відповідного законодавства Речі Посполитої, Австрійської імперії, Пруссії та української Гетьманщини, яка входила до складу Російської імперії.

Інститут кріпосного права Речі Посполитої брав свій початок у XVI ст. і до середини століття Просвітництва не зазнав значних модифікацій. Це було природно для держави, яка після закінчення Північної війни знаходилась у стадії перманентної анархії і при цьому намагалась всіляко забезпечити привілеї магнатсько-шляхетській верстві.² Слабка королівська влада в усьому потурала власному дворянству, тож його економічне панування цілком і повністю було визнано законом. Королівські укази та сеймові постанови першої половини XVIII ст., практично не впливаючи на стан селянського питання, ставили за основну мету недопущення “хлопських” втеч та виступів. Така пряmolінійна тактика виявилась недійовою на теренах Правобережної України, яка в той час входила до складу Речі Посполитої. Після Руїни значна частина Правобережжя була позбавлена населення; для заохочення селян-переселенців місцевим магнатам довелось